

УДК 141.4:291.1

О. О. Хахалін
асистент кафедри філософської антропології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

СУЧАСНИЙ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ ПАЛОМНИЦЬКИЙ ДИСКУРС

Контекст рефлексії щодо паломництва продукує фундаментальне питання про те, коли саме починається та формується сучасний соціально-культурний паломницький дискурс. Сама категорія сучасності є однією з проблематичних. Набагато простіше сказати, коли виникає постсучасність, тобто постмодерністський дискурс. Сучасність, особливо у вимірі, що пов'язується з паломництвом, навряд чи можна визначати суто хронологічними межами. За цим словом стоять досягнення тієї верхівки в осмисленні проблеми, яка є інваріантною впродовж століть. На наше переконання, це досягнення здійснилось на межі XIX – XX століть під час утворення Імператорського Православного Палестинського Суспільства.

До того часу існували інші інституції, проте необхідні були широка демократизація й широка діяльність щодо формування в Єрусалимі необхідних і достатніх умов для здійснення паломництва Російській імперії. Тому мова буде йти про те, як формуються, генеруються й удосконалюються традиції паломництва, відомі з ранніх часів, із часів, коли перше паломництво на Святу Землю здійснила княгиня Ольга [4].

Княгиня Ольга здійснила паломництво в Константинополь, де прийняла святе хрещення під іменем Олени та поклонилась царгородським святиням. Із цих часів починається період тих мандрів і тих довгих неспішних шляхів, які визначаються як паломництво та як проща. Літопис доніс до нас історію паломництва преподобного Антонія Печерського на Афон, а промова про паломництво Антонія до Святої Гори на Афоні свідчить про те, що вже в VI столітті формувались певні поодинокі пустелі й невеличкі обителі та що саме в цьому столітті візантійський імператор Костянтин офіційно визнав чернечі громади півостровом.

Проблема філософсько-культурологічних визначень із формування дискурсу паломництва досліджувалась у роботах С. Житеньова, І. Кучмаєвої, В. Расторгуєва [4; 5; 6] та інших учених. Однак недостатньо розглянуто генезу дискурсу сучасного паломництва.

Метою статті є визначення культурологічних вимірів проблеми комунікативної презентації паломницького дискурсу в сучасній культурі.

Афон із X століття стає надзвичайно напруженим джерелом духовного життя й паломництва, пов'язаним культурними зв'язками з грецькими, слов'янськими, грузинськими, сирійськими та іншими монастирями. Уже в XIII столітті весь півострів було перетворено на один суцільний монастир зі скитами, і саме тут Руська православна церква з X століття починає формувати свою присутність. Історія Антонія має виток саме на Афоні, він прийшов на Афон, був тут пострижений у монахи, а потім посланий на Давню Русь. У 1013 році він оселився в печері неподалік Києва, із чого почався той поштовх і подвиг чернецтва, з якого має походження Києво-Печерський монастир. У 30-ті роки XI століття Антоній засновує монастир, після чого богомольці приїжджають у Києво-Печерську обитель, щоб отримати благословення у святих відхідників і сподвижників Печерська.

Фактично з того часу починається період формування святоотецької традиції, яка в Давній Русі, Печерських печерах дає поштовх святості, що зберігається й підтримується впродовж тисячоліть. Відома проща преподобної Єфросинії Полоцької, яку вона здійснила в 60–70-х роках XII століття. Цей подвиг закінчився тим, що її було поховано саме в Єрусалимі, а потім її мощі повернулись у Київську Русь. Це ходіння в один бік. Блаженна Єфросинія обійшла майже всі місця Єрусалиму та поклонилась усім святиням, важко захворіла в травні 1173 року й померла там, у Єрусалимі.

Досвід паломництва зберігається в різноманітних ходіннях. Верхівкою паломницького дискурсу є текст ходіння ігумена Данила. Можна стверджувати, що саме Антоній, Данило та інші особи здійснили вчинок паломництва, який не закінчився подорожуванням, а мав надзвичайно міцний зв'язок із Єрусалимом, Афоном, що саме сприяло формуванню святоотецької традиції в Київській Русі. У 1200 році в Константинополь приїхав син воєводи Добриня Ядрейкович, відомий як святий угодник Антоній, архієпископ Новгородський. Після здійснення прощі він написав працю «Сказання про Царград», у якій описав святі місця, чудотворні ікони та чудотворні речі в Царгороді. Будучи досить молодим, він здійснив прощу й описав досвід паломництва, зокрема, описав одного з таких паломників – русина Леонтія, який тричі побував у Єрусалимі та ходив туди пішки.

Цей діяч релігійного поштовху здійснив величезний паломницький подвиг, що згодом був оцінений християнами як у Константинополі, так і в Русі. Антоній описував нагорний монастир Пресвятої Богородиці в Пере, де він був приписаний.

Традиція паломництва в XIII столітті майже перервалася через навали монгольського нашествия, а згодом, за часів Сергія Радонезького, була відновлена – відновлюється шлях на Святу Землю. Отже, формуються досить розгорнута топономія й традиційно усталені кола паломництва, які включають у себе давні святині, місця всесвітнього православ'я, до яких належать Свята Земля, Єрусалим, Віфлеєм, Назарет, Галілея, Хеврон, Єрихон, Яффа, гора Фавор, гора Спокуси, гора Блаженств, а також такі країни, як Йорданія, Єгипет, Сирія, Туреччина, Італія, Греція, Кіпр, Мальта, Іспанія, Франція, Германія, Австрія тощо. Це те широке коло, яке визначає фактично всі місця, у які йшли православні з Русі та поклонялися святиням.

На Русі сформувалися свої святині: Києво-Печерська Лавра, Троїцько-Сергіївська Лавра, Олександрівська Лавра, Почаївська Лавра, Святогорська Лавра. У Москві можна назвати собори Московського Кремля, Храм Христа Спасителя, Данилов монастир, Донський монастир, Новодівочий монастир, Микола-Угрешський монастир, Ново-Єрусалимський монастир, Покровський монастир, а в Києві – Софійський собор, Іллінський храм, Введенський монастир та інші. У наше завдання не входить визначити повний перелік (його загалом неможливо дати), ми спираємось на ту роботу, яку провів С. Житеньов, коли описав топографію святих місць, що, звичайно, не вичерпує місця паломництва, проте дає можливість уявити їх топографію [4, с. 132–133].

Проте формується й новітня історія, місця нових мучеників, які виникли саме під час тоталітарних тортур і винищення культури, що саму культуру паломництва усунуло з горизонту буття. Так, можна стверджувати, що цей процес перебуває в стані формування. Сучасна рефлексія паломництва формується по-різному: як конфесійні розробки та намагання сприяти розгортанню технологій паломництва, що певною мірою корелює з туристичною індустрією. Величезне значення при цьому має виховний аспект, пов'язаний із молоддю й збереженням паломницьких традицій.

Вагоме значення має демаркація між туристичною діяльністю та власне паломництвом. Поруч з офіційним дбанням про паломництво виникає протилежна лінія оцінки й осмислення паломництва в різних нетрадиційних церквах, які офіційна церква визнає сектами або розкольницькими угрупованнями. Адже звернення до новітньої історії християнства саме в такому загостреному режимі підбурює до осмислення досвіду паломництва, досвіду виникнення священних місць, регенерації минулих місць, досвіду збе-

реження традиції в цілому, більше того, досвіду шанування традиції або, навпаки, конфронтації конфесій, церков. Усе це є досвідом сучасного паломництва.

Поруч із православним рефлексією паломництва існує буддистське, мусульманське паломництво як традиційні сфери релігійного життя, що належать іншим релігіям. Найбільш інституалізований паломницький технологічний потік пов'язується з хаджем, який здійснюється в мусульманстві. Ця традиція має державну програму, структурується на підставі більш інституалізованого поштовху паломництва, який регулюється державою. Можна сказати, що досвід такого регулювання переймає православна церква, проте він залишається в межах паралельних бізнес-стратегій, планів, що виникають у контексті кореляції паломницької й туристичної діяльності.

Більше того, туристична діяльність намагається втягнути у своє коло паломництво та структурувати його саме на підставі економічних розрахунків, запровадити паралельну діяльність із паломницькою діяльністю, яку проводить церква. Туристична індустрія корелює з індустрією паломництва, що підтримується державою й мусульманськими громадами. Християнські реалії паломництва поки що перебувають у стані становлення, у стані узгодження економічних і релігійно-культурних програм. Так, одні монастирі здійснюють паломницьку діяльність майже безкоштовно, а інші економічно тяжіють до перебільшеного графіку здійснення паломницьких послуг, орієнтуються більше на іноземних туристів, мають нерівномірну систему заохочення й формування паломницьких послуг.

Розмови про це точаться на рівні єпархіальних та інших субструктур, які займаються паломництвом у православній церкві, проте це здебільшого господарські, економіко-організаційні розрахунки. Проблеми широкого культурологічного плану виникають саме в реаліях співвідношення туризму й паломництва. Це вже та реальність, яка потребує осмислення в контексті обміну думками не лише в релігійних колах, а й у межах міжконфесійного діалогу, у колах широкої громадської думки громадянського суспільства, яке виникає в незалежних країнах Співдружності Незалежних Держав. Проте виникають різні конференції, круглі столи та інші структури, які намагаються культивувати й підтримувати традицію паломництва, залучаючи досвід паломництва з перших часів християнства на Русі до виникнення нових святих, нових місць прощї.

Важливо також звернути увагу на формування новітньої іконографії паломництва в плані текстурального оформлення досвіду паломництва. Звичайно, добу ходіння як дискурс своєрідних щоденників і сценоскопів духовного злету має бути продовжено, проте в іншій формі – у формі електронних носіїв, аудіо- й відеозаписів, що здійснюються в місці паломництва. Це виглядає не завжди автентичним, не завжди потрібно фіксувати всі ці реалії, вони просто заперечуються в храмі, у святих місцях. Отже, така форма фіксації досвіду має суто об'єктивний презентаційно-рекламний характер, у якому усувається суб'єктивна реальність паломницького акту. Так, тотальна об'єктивізація, візуалізація не полегшує ситуацію, а навпаки, девальвує в контексті інших дискурсивних практик, що вписуються в досвід паломництва.

Документи, пов'язані з досвідом паломництва та самооцінки його стану, зокрема й відвідування новітніх місць постбільшовицького ареалу, залишаються в межах публікацій, пов'язаних з осмисленням цього досвіду в межах сильного критичного дискурсу. Паломники, які колективно відвідують Святу Землю в III тисячолітті, не схильні залишати документальні свідчення про ці відвідування. Такий досвід залишається сам у собі, не виходить назовні у вигляді традиції. Так, зникає феномен листування, феномен неаудіального письмового спілкування, усе менше залишається свідків письмового спілкування, на відміну від аудіального. Ця реальність потребує свого дискурсу; звичайно, аудіальні носії певною мірою компенсують відсутність письма, проте ходіння – це певний слід на землі, тому його аналогами є письмо, а не аудіальний чи аудіо-візуальний запис.

Тобто проблема зберігання традиції, реконструкції, генерації паломницького дискурсу – це проблема комунікації та особистісного вчинку. Так, потрібно сформувати коло паломників, коли однією з головних потреб паломницької діяльності має стати щоденник, без чого паломництво дуже швидко мігрує й трансформується в туристичну діяльність. Тобто варто говорити про етику паломника, про певну відповідальність паломника перед святиною, перед часом і простором сакрального, перед іншими паломниками. Майже не відомо, хто зіткнеться з досвідом новітнього паломництва, як ми зараз, уже через 900 років, актуалізуємо досвід ігумена Данила. Ці проблеми є іманентними, тобто належать внутрішньому герметичному досвіду паломника; і навпаки, вони є світобудівними, вписуються в загальний комунікативний простір, що характеризується більш широкими програмами, проте в жодному разі не охоплюються туризмом як індустрією пересування, розваг та ознайомлення з різними культурами. Увесь цей контекст є надзвичайно складним, на слуху, осмислюється в різних площинах і різних сферах релігійної, культурологічної, релігієзнавчої й естетичної думки.

В. Хитрово, засновник і секретар Імператорського Православного Палестинського Суспільства, пише, що для істинного паломництва необхідні насамперед віра й молитва: «Адже цього ще не достатньо, потрібно ще глибоке усвідомлення того, що без волі Божої саме це бажання не здійсниться. Потрібно, щоб всепрощаюча милість Божа спонукала, як слушно говориться в народі, відвідати Святу Землю, притулитись грішними устами до місця триденного ліжка Боголюдин» [7, с. 93].

Саме цей досвід є сучасним, саме ці слова, написані на межі XIX – XX століть, за сто років не згасли, навпаки, актуалізуються в просторі сучасного релігійного відновлення. В. Хитрово пише: «Нам потрібні сильні удари й збудження, щоб заговорило серце. Чи часто ви відчували, заходячи в церкву, що молитва виливається з вашого серця, стає душевною потребою? Ми можемо молитись дома, проте чи молимося ми, як ми молимося – ось у чому питання. Коли ж у тиші нічній, стоячи на скелі Голгофській, ви самі собі говорите: «Отут піднісся Хрест, на якому був розп'ятий Спаситель, отут стояла, ридуючи, Його Пресвята Мати і Його улюблений учень, от куди, знявши з хреста, понесли Його бездиханне тіло», – вам здається, що ви бачите погребальну ходу, бачите мерехтіння тіней, які несуть тіло, а от і те ліжко, на котре Його поклали, ви переживаєте ту величну хвилину воскресіння, ви чуєте голос того, хто воскрес: «Марія!» [7, с. 94].

Ми бачимо патетично піднесений сучасний дискурс, написаний одним із тих, хто дбав про паломництво та займався цією культурно-релігійною спадщиною сто років тому. В. Хитрово говорив: «Як вас не здивує, потрібно сказати, що в паломника є свій ідеал, є прагнення до цього ідеалу. У кожної людини, як би вона не здавалась нам грубою чи несвідомою, є свій ідеал, який саме тому, що він ідеал, є недосяжним. І навіть у цього скромного паломника є також свій ідеал, можна думати, що за своєю чистотою та за своєю піднесеністю куди вищий, ніж ідеали багатьох із нас. Ідеал цей – солодке почуття, що підноситься від серця в молитві» [7, с. 95].

А. Дмитрієвський, академік, секретар Імператорського Православного Палестинського Суспільства, також пише: «Жар і холод, сніг і дощ, скудна їжа, відсутність теплої притулку на ніч, хвороби, що пригнічують, неприємні зустрічі, вчинки на шляху – ось на що себе прирікає той, хто, за висловом поета, є кращим «воїною Божої раті». Нерідко мати сира земля слугує їм ліжком, сумка за плечима із сухарями слугує подушкою, зіркове небо – покривом, а істинне хрестове знамення, яким огорожує себе паломник, відходячи до сну, є єдиним захистом від ворожих людських нападів. Неспішно йдуть Святою Руссю наші паломники із села в село, з міста в місто, годуючись інколи христовим іменем. Заходять вони попутно в усі обителі, які славляться своїми святинами, і зрештою доходять до

святого міста Києва, до руського Єрусалиму, проливаючи гарячу молитву перед угодниками київських печер і відпочиваючи після втомленого шляху в гостинних притулках Києво-Печерської Лаври. Від Києва до берегів бурного Євксинського понту з його красунею Одесою вже не так і далеко» [3, с. 98].

Можна сказати, що ці слова є тим взірцем сповідально-го дискурсу, який потрібний як естетичний щоденник, естетичні прописи для паломника, який уже в зовсім інших умовах, більш комфортних, у зовсім іншому просторі й інших часових відрізках пересувається, рухається до святих місць. Важливо, що паломництво здійснювалось у піст. А. Дмитрієвський вказував: «Піст великий – це страдна пора паломницького сезону. Паломники вдень і вночі проводять час при молитві в Єрусалимських храмах і на тих літанях і процесях, які майже кожен недільний (воскресний) день здійснюються патріархами та його численним духовенством у храмі Воскресіння. Паломнику в ці дні немає часу подумати про їжу й сон, навіть у звичайний час після приїзду до Святого Граду набожні паломники дають обітницю не їсти м'яса, проте, виходячи з важкості дістати рибу, їдять переважно лише хліб, злаки та плоди (наприклад, апельсини), запиваючи гарячим чаєм» [3, с. 99].

Сучасні шляхи паломника змінюються, також змінюються технологія пересування та сама ментальність подорожжючого, тоді як паломництво у своїх інваріантних мотиваціях і своєму внутрішньому соціокультурному просторі залишається тим самим. Соціокультурний дискурс – це єдність такої мотивації й певної сценограми молитовного ставлення до всього, що супроводжує паломника в просторі прощі, ставлення до інших людей, до святинь, до ритуалу, зрештою, до себе, оскільки саме цей час, особливо в піст, вимагає від нього власного вчинку.

Після величезного гоніння на християн, загалом релігійних людей, після досвіду неомученицьких страждань формується вже нова інституція, яка потребує осмислення паломництва як певного етичного, естетичного вчинку. Саме відбування паломництва стає проблемою, більше того, проблемою філософською, релігійною, естетичною, етичною, яка має головним завданням зберегти й реанімувати віру, реалізувати досвід паломництва. Перевірити вчинком кожного паломника, інституалізувати в дискурсі кожного паломника, навчити паломника говорити, писати, фіксувати свої почуття – завдання новітніх інституцій православної церкви.

Якщо цього не буде, паломництво просто перетвориться на туризм або буде редукуватись і вимирати, все більше нагадуючи атракціон споживацької культури, яка прищеплюється туристичними агенціями. М. Громов, завідуючий сектором історії російської філософії Інституту філософії, так озвучив цей процес: «Феномен відродження паломництва – це одна з прикмет загального духовного християнського православного відродження в Росії. У реставрації є такий термін, як «відродження пам'ятки». Реставрація – це коли пам'ятка втрачає справжні глибинні риси, якщо ж вона зовсім знищена, то говорять про регенерацію пам'ятки, як це було з храмом Христа Спасителя в Москві. Подібна велика соціальна реставрація або навіть регенерація відбувається в нашому суспільстві, коли ми намагаємось відродити все, що було втрачено в результаті катастрофічних подій ХХ століття. І православна церква, і наші національні символи, наші духовні скарби – усе це потроху відбудовується, розвивається та стає важливим для сучасного життя. Паломництво в межах цієї великої реставрації посідає одне з важливих місць» [2, с. 110–111].

Отже, реконструкція, реставрація й регенерація – це один із шляхів культурної екології, а паломництво як культурна практика стає однією з культурно-екологічних стратегій, яка є шляхом морального та релігійного відродження, що потребує аналізу як досвіду моління, прощі, так і досвіду формування нових місць, нових святих і нової прощі, посттоталітарної паломницької діяльності. Алексій II, Святіший патріарх московський і всієї Русі, пише:

«Паломництво здавна було та мало бути справою церкви, що здійснюється за її благословенням, мета паломництва полягає в поклонінні святиням. У зв'язку із цим варто згадати сьогодні забуте слово, що позначає сенс паломництва, – поклонство; проща до святих місць як усередині Росії, так і за її межами є для наших громадян дорогою до храму, і здійснення паломництва повинне пов'язуватись із живим літургичним досвідом. У зв'язку із цим виникає неспокій, пов'язаний із тенденцією, що намітилась, змішувати паломництво зі звичайною туристичною подорожжю. Нерідко паломництвом називають екскурсійні відвідини святих місць, монастирів, храмів. Унаслідок цього дискредитується сама ідея паломництва. Необхідно на єпархіальному рівні рекомендувати віруючим здійснювати паломництво за святими місцями, звертаючись за допомогою до структур, що мають благословення Руської православної церкви на організацію релігійної паломницької діяльності» [1, с. 116–117].

Проблему інституалізації паломництва саме в надрах церковної релігійної діяльності досі не вирішено, оскільки її було вирішено на межі ХІХ – ХХ століть у межах Єрусалимського Православного Суспільства. Відновлюється й сама фундація Імператорського Православного Палестинського Суспільства, яке разом із російською духовною місією в Єрусалимі продовжує свою справу. Справа не в тому, наскільки утворюються й повторюються традиційні іконографічні формульні схеми впровадження релігійної діяльності. Справа в тому, що досвід паломництва оновлюється та регенерується, проте вступає в широкі стосунки з туристичною діяльністю, а спокуса замінити паломництво «релігійним туризмом» є неодиначною та практично деформує паломництво.

Досвід взаємодії надзвичайно мізерний, а сама освіта паломницького кола виглядає необхідною потребою для здійснення своєрідного спецкурсу в межах тих туристичних дисциплін, які вже зараз читаються в різних вузах, що випускають спеціалістів із туристичної діяльності. Здається, що це проблема не лише спецкурсів, а й маркетингу, менеджменту, який має визначатись на рівні єднання туристичного комплексу, урахування всього комплексу традицій гостинності при монастирях. Так, готельний комплекс, що формується в контексті єпархіальних паломницьких служб, і готель туристичний поза межами цих служб мають бути одного класу, узгоджуватись у кількості та якості надання послуг, щоб здійснювати цю діяльність синтетично, системно.

При цьому не можна задовольняти лише протиставленням туризму й паломництва. Це та сфера, яка потребує спільного інтересу, спільного зацікавлення в тотальному досвіді повернення та відродження не лише паломницької діяльності, а й досвіду релігійного ставлення до світу, благоговіння перед Богом, яке формується насамперед у паломництві як в екстремальній фазі виходу з буденності та залучення до святинь, до священних місць.

Література

1. Алексій II (Святейший Патріарх Московський і всея Руси). Доклад «Русская Православная Церковь на рубеже веков», произнесенный на Юбилейном Архиерейском Соборе Русской Православной Церкви в 2000 г. / Алексій II // Православное паломничество : сб. – М. : Индрик, 2009. – С. 116–117.
2. Громов М. Духовное странничество / М. Громов // Православное паломничество : сб. – М. : Индрик, 2009. – С. 110–112.
3. Дмитриевский А. Современное русское паломничество в Св. Землю / А. Дмитриевский // Православное паломничество : сб. – М. : Индрик, 2009. – С. 96–101.
4. Житенев С. Религиозное паломничество в христианстве, буддизме и мусульманстве: социальные, коммуникационные и цивилизационные аспекты / С. Житенев. – М. : Идрик, 2012. – 263 с.
5. Кучмаева И. Православное паломничество как путь приобщения к святыням христианства / И. Кучмаева //

Сотериологический смысл паломничества : сб. матер. науч.-метод. конф. (г. Москва, 12 февраля 2007). – М., 2007. – С. 44–52.

6. Расторгуев В. Возвращение святынь и судьба России / В. Расторгуев // Церковь и время. – М., 2008. – № 2(43). – С. 243–255.

7. Хитрово В. Неделя в Палестине. Из путевых воспоминаний / В. Хитрово // Православное паломничество : сб. – М. : Индрик, 2009. – С. 109–110.

Анотація

Хахалін О. О. Сучасний соціально-культурний паломницький дискурс. – Стаття.

У дослідженні надається аналіз соціальних і культурних засад виникнення сучасного дискурсу паломництва. Аналізується генеза й еволюція дискурсу ходінь, оповідань паломників, які відвідували Святу Землю. Проводиться демаркація між паломництвом та релігійним туризмом.

Ключові слова: паломництво, туризм, святість, дискурс, церква.

Аннотация

Хахалин А. А. Современный социально-культурный паломнический дискурс. – Статья.

В исследовании предоставляется анализ социальных и культурных принципов возникновения современного дискурса паломничества. Анализируется генезис и эволюция дискурса хождений, рассказов паломников, которые посетили Святую Землю. Проводится демаркация между паломничеством и религиозным туризмом.

Ключевые слова: паломничество, туризм, святость, дискурс, церковь.

Summary

Khakhalin A. A. The current socio-cultural discourse pilgrimage. – Article.

The analysis of social and cultural principles of origin of modern stories of pilgrimage is given in the article. Genesis and evolution of stories of trips, stories of pilgrims, which visited the Sainted Earth, is analyzed. Demarcation is conducted between a pilgrimage and religious tourism.

Key words: pilgrimage, tourism, holiness, discourse, church.